

рукції джерела можна не виділяти, хоча іноді його й називають.

По-друге, у ряді випадків науковий підхід до визначення етапів підміняється кон'юнктурними міркуваннями. За радянських часів вважалося за необхідне виділяти етап класового аналізу джерел. Це була своєрідна данина принципу партійності, який був ідеологічно обов'язковим для всіх істориків, незалежно від профілю їхньої діяльності.

По-третє, іноді змішують етапи праці джерелознавця над конкретним джерелом і над комплексом джерел з певної проблеми, хоча останнє поняття набагато ширше. На нашу думку, в роботі історика над джерелами можна виділити такі найважливіші етапи:

- пошук, виявлення і попередній відбір джерел для наступної праці з ними;
- класифікація джерел (див. розділ IV);
- дослідження джерел, їх аналітична критика;
- синтетична критика та наукове використання досліджених джерел.

Кожен із цих етапів має також свою структуру, що заслуговує докладнішого з'ясування.

5.3. Методика пошуку та виявлення джерел

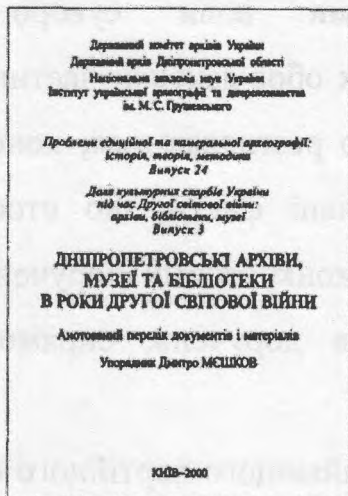
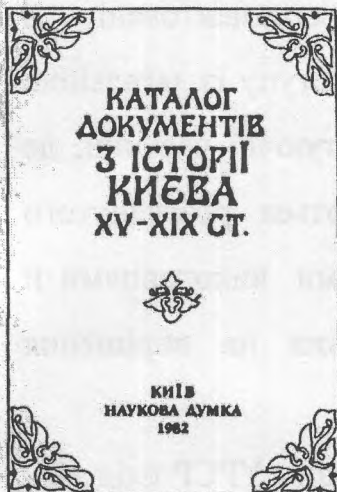
Якість і результативність будь-якої праці історика вирішальною мірою залежать від повноти і якості джерел, які він використав. Тому професійним обов'язком історика є знання джерельної бази дослідження. Як зазначалося вище, джерельна база дослідження складається з джерел, уже введених до наукового обігу (тобто надрукованих), і тих, які ще не використовувалися у наукових працях. Обов'язковим правилом пошуку джерел є те, що його слід починати з опублікованих джерел по темі, тобто з вивчення бібліографії. Цей процес включає:

- ознайомлення з прикнижковою бібліографією в ході опрацювання наукової літератури з теми дослідження;
- роботу з каталогами бібліотек;
- перегляд бібліографічних покажчиків.

Починаючи роботу над темою, дослідник звертається насамперед до публікацій своїх попередників (якщо вони є), а також до узагальнюючих праць, які можуть стати вихідною точкою дослідження проблеми. Вже в ході цієї роботи історик дістає перші уявлення про коло джерел, які можуть його зацікавити. Проте основну масу опублікованих джерел можна виявити лише на основі цілеспрямованого бібліографічного пошуку, роботи з каталогами, а також із поточними і ретроспективними бібліографічними покажчиками про опубліковані книги.

У наукових бібліотеках є кілька *каталогів*: *алфавітний, систематичний, довідковий, спеціальні* (видання іноземними мовами, періодичних видань тощо). До алфавітного каталогу дослідник звертається, коли у нього вже є назви потрібних книг. Для пошуку джерел з певної теми використовується систематичний каталог.

Починаючи пошуково-бібліографічну роботу, слід мати уявлення про типи, види і форми видань документів, прийняті в різні часи. Серед трьох типів видань документів (видання наукового, науково-популярного, навчального характеру) найбільший інтерес для дослідника

Довідкові видання з окремих проблем вітчизняної історії

становлять наукові видання. Види документальних видань досить різноманітні: пофондові, тематичні, документи певного різновиду, однієї особи. За формою і способом видання документів їх можна поділити на такі групи:

- корпус (звід) документів;
- серія документів;
- збірник документів;
- моновидання (книга присвячена одному джерелу);
- альбом;
- плакат;
- публікація в періодичних виданнях;
- публікація в додатках до наукової або науково-популярної праці;
- публікація в тексті наукової або науково-популярної праці.

Серед документів, виданих друкарським способом, особливо цінними є факсимільні видання, які точно відтворюють текст оригіналу. Зокрема, саме таким способом була видана “Киевская Псалтирь 1397 года” (Москва, 1978). Вид та форма видань зумовлюють специфіку їх бібліографічного пошуку.

Досить велика кількість джерел опублікована в історичних журналах. Свого часу найбільше документальних матеріалів надрукував журнал “Киевская старина” (1882—1906). За радянської доби документи найчастіше друкувалися в журналах “Архіви України”, “Літопис революції”, “Український історичний журнал”. У періодиці української діаспори публікацію джерел плідно ведуть журнали “Український історик”, “Сучасність”, “Визвольний шлях”. Звичайно цим переліком не обмежується коло періодичних видань, де з’являлися історичні документи. Пошук джерел у журналах ведеться не лише шляхом безпосереднього перегляду останніх. З цією метою використовуються також ретроспективні покажчики змісту часописів, кожен із яких має різного роду допоміжні покажчики (алфавітний, іменний, предметний, географічний тощо), що значно полегшує користування ними ¹³.

Для бібліографічного пошуку джерел, опублікованих у вигляді окремих видань, використовуються каталоги і бібліографічні покажчики. У каталогах кожна книга реєструється за певною ознакою: в алфавітному — за першими літерами назви або прізвища упорядника, в систематичному — за темою, якій вона присвячена.

Для отримання ґрунтовної інформації про опубліковані збірники документів можна скористатися виданнями Книжкової палати України, яка здійснює державну реєстрацію усіх видань України. Бібліографічний покажчик “Літопис книг” виходить один раз на місяць (з 1924 р.). Можна використати й інші ретроспективні покажчики. Для пошуку видань 1935—1991 рр. може стати в нагоді “Ежегодник книги СССР”, який охоплював літературу, що публікувалася в усіх республіках Радянського Союзу. За 1991 р., наприклад, у ньому було зафіксовано 46 тис. бібліографічних записів. З цією ж метою можна використовувати й “Археографический ежегодник” (Москва), який з 1956 р. фіксував усі документальні видання, в т. ч. й УРСР. З 1992 р. в Україні відновилося видання “Українського археографічного щорічника”, що практикує огляди публікацій джерел.

Оскільки величезну кількість документів у ХІХ—ХХ ст. видрукували Археографічні комісії, Історичні товариства, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, архівні та інші установи, у пошуковій роботі варто скористатися каталогами видань та бібліографічними покажчиками цих установ¹⁴.

Розшукуючи опубліковані документи, слід мати на увазі, що масового характеру друкування джерел в Росії і в Україні набуло лише у ХІХ ст. Основну роботу в цьому напрямі виконували археографічні комісії: Петербурзька, Віленська, Київська, Наукового товариства ім. Т. Шевченка (м. Львів). Чимало документальних видань з історії України підготовлено Петербурзькою археографічною комісією (1843—1922). Двома виданнями вона оприлюднила Повне зібрання літописів (перше — у 1843—1871 рр., друге — у 1908—1910 рр.). У серії “Русская историческая библиотека” із 35-ти томів чотири присвячені матеріалам Литовської метрики ХV—ХVІ ст. Цікаві документи містять п’ять томів серії “Акты, относящиеся к истории Западной России”. Але особливу цінність для історика

ДЕРЖАВНИЙ КОМПЕТЕТ АРХІВІВ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

Архівні зібрання України
Путівники

ЦЕНТРАЛЬНИЙ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ГРОМАДСЬКИХ
ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ

ПУТІВНИК

КИЇВ
2001

Путівник Центрального державного архіву
громадських об'єднань

України становить серія “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”. 15 томів цього видання хронологічно охоплюють період з 1361 по 1778 р.

Видання Київської Археографічної комісії (1846—1921), яка офіційно називалася “Временная комиссия для разбора древних актов, учрежденная при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе”, майже повністю присвячені історії України. Тому вони викликають неабиякий інтерес в істориків. Комісія видавала дві серії: “Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Ки-

евском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе” (чотири томи) й “Архив Юго-Западной России”. Останнє, серійне, видання мало складну структуру (8 частин, у кожній з яких була своя нумерація томів). Крім цих серій комісія оприлюднила велику кількість пам’яток у вигляді окремих видань, тематичних збірників.

Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яку очолював М. Грушевський, здійснила серійне видання “Жерела до історії України-Руси”. В цій серії вийшло 22 томи архівних матеріалів, зібраних М. Грушевським та його учнями (М. Кордуба, І. Крип’якевич, С. Томашівський та ін.). Матеріали, присвячені історії України XVI — XVIII ст., виходили за редакцією і з вступними примітками М. Грушевського або співробітників Археографічної комісії.

Після ретельного пошуку опублікованих джерел історик, маючи повний перелік їх у своїй картотеці домашнього архіву, може перейти до пошуку неопублікованих джерел в архівних та інших документосховищах. Питаннями методики архівних пошуків займається спеціальна історична дисципліна — *архівна евристика* (від грец. “*heurēka*” — знаходити, відкривати). Її роль для історика визначається кількома факторами.

По-перше, архівні матеріали з більшості тем, що досліджуються, є основним джерелом, оскільки дослідник намагається обрати, як правило, таку тему своєї роботи, яка ще не висвітлювалася в опублікованих працях або ж досліджена частково.

По-друге, історичні джерела в архівах важче шукати, ніж публікації чи рукописи в бібліотеках, оскільки науково-довідковий апарат архівів не може повною мірою відобразити зміст кожного архівного документа, тобто врахувати індивідуальні запити кожного дослідника.

По-третє, фонди якогось одного архіву далеко не завжди можуть дати повне уявлення про джерела з проблеми, що досліджується. Для розшуку матеріалів історик змушений звертатися до багатьох архівів, розташованих у різних містах, а іноді й країнах.

По-четверте, архівні матеріали відрізняються від опублікованих тим, що останні нерідко видавалися з купюрами, супроводжувалися коментарями вчених, які їх

опублікували або використали; в архіві вчений отримує часто-густо документи, які до нього ще ніхто не використовував і не коментував. Це вимагає від історика більш ретельного і критичного аналізу виявлених ним джерел.

Усі документи, що відображають багатовікову історію духовного та матеріального життя народу й мають історико-культурну цінність, віднесені в Україні до Національного архівного фонду. Він є складовою вітчизняної та світової історико-культурної спадщини й інформаційних ресурсів суспільства. Причому держава законодавчо гарантує умови не лише для зберігання, а й для використання Національного архівного фонду, що має для істориків надзвичайно велике значення.

Національний архівний фонд — це величезний за обсягом масив інформації. В Україні діє 665 архівів, у т. ч. 44 центральних та обласних. Лише в архівах системи Державного комітету архівів України міститься понад 50 млн одиниць зберігання. Велика кількість матеріалів зберігається у державних галузевих архівах, а також в архівах міністерств культури, оборони, закордонних справ, Служби Безпеки, внутрішніх справ, Національної академії наук України, профспілок, музеїв і бібліотек та в інших архівосховищах.

Щоб оптимально організувати пошук архівних матеріалів, слід дотримуватися ряду обов'язкових умов, зокрема:

- перш ніж звертатися до архівів, слід вивчити мережу їх установ, щоб точно знати адреси пошуків;
- опанувати систему науково-довідкового апарату архівів (у кожній країні вона має свої особливості);
- ознайомитися з адміністративною структурою країни, системою державного управління в період, який досліджується. Ці дані є у відповідних довідниках¹⁵;
- на основі вивчення структури та функцій установ (фондоутворювачів), зміни їх назв, шляхів проходження документів за різних часів окреслити коло фондів, у складі яких можуть зберігатися документи, що цікавлять дослідника.

В Україні профіль кожного архіву чітко визначений, що значно полегшує пошук історичних джерел. Наприклад, Центральний державний історичний архів України

(ЦДІАУ) у м. Києві зберігає матеріали з XIV ст. по 1917 р. Серед 1600 його фондів велику цінність становлять книги судово-адміністративних і фінансових установ, що існували в Україні за різних часів. ЦДІА України в м. Львові містить матеріали з XIII ст. по 1939 р. (головним чином з історії Західної України). Тут збереглися матеріали гродських і земських судів XV — XVIII ст., 6544 книги і фасцикули, в кожній з яких 600 — 700 записів, цінні колекції фотографій, а також листів громадських і політичних діячів.

Найбільшим архівосховищем з історії України ХХ ст. є Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (м. Київ). Назва архіву визначає профіль документів, що відклалися у його фондах. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України, створеному на базі партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, зберігаються матеріали Комуністичної партії та комсомолу України, інших політичних партій. Після проголошення незалежності України до архіву почали надходити архіви нових політичних партій та громадських об'єднань України. Сюди ж передана з архіву колишнього Комітету державної безпеки частина особових справ осіб, репресованих у 20 — 50-ті роки, а згодом реабілітованих. У Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України зберігаються фонди багатьох видатних діячів української культури. Матеріали місцевого значення зберігаються в державних архівах АР Крим, областей, міст Києва та Севастополя, в міських архівах та архівних відділах райдержадміністрацій України.

Працюючи над архівними джерелами, слід мати на увазі, що в певні періоди своєї історії український народ не мав власної держави. Це негативно позначилося на відкладанні і збереженні архівних матеріалів з його минулого. Оскільки певні території України в різні часи входили до складу інших держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Румунії, Чехословаччини, Радянського Союзу), державна документація, що стосується України, зосереджувалася, як правило, у столицях тих держав, у

складі яких перебували українські землі. Тому повноцінно вивчати історію України без залучення зарубіжних архівних матеріалів неможливо.

Особливо великий масив документів з історії України зосереджений в архівах Російської Федерації, оскільки понад 300 років більша частина українських земель входила до складу Росії, а потім Радянського Союзу. У Російському державному архіві давніх актів (м. Москва), який налічує понад 3,3 млн одиниць зберігання, відклалася величезна кількість матеріалів з історії України, особливо з середини XVII ст. до початку XX ст. У Державному архіві Російської Федерації (близько 5 млн одиниць зберігання) зберігаються матеріали з історії України з 1917 р. по 1991 р. До цього архіву передані також матеріали колишнього Комітету державної безпеки СРСР (63 тис. справ). Історія України у XX ст. широко представлена у фондах Російського центру зберігання і вивчення документів новітньої історії (створений на базі колишнього Центрального партійного архіву при ЦК КПРС). Матеріали з історії України є і в багатьох інших російських архівах (Російський державний архів літератури та мистецтва, Російський державний архів економіки, Центральний військово-історичний архів, Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі та ін.).

Джерела з історії України є в архівах Польщі, Литви, Чехії, Словаччини, Румунії, Туреччини, Австрії, Німеччини, Канади, США, Угорщини, Франції, Швеції та інших країн світу¹⁶. Наприклад, у Головному архіві давніх актів Польщі (м. Варшава) збереглися родові колекції Радзивілів, Потоцьких, Замойських, Браницьких. Документи Архіву нових актів (м. Варшава) містять відомості про трагічні події доби Української революції, зокрема у Східній Галичині. У Воеводському архіві в м. Кракові численні матеріали відображають історію України XVI — XVIII ст. Надзвичайно багата на джерела з історії України бібліотека-музей Чарторийських у Кракові. Крім рукописів (6 тис.) та стародруків (50 тис.) тут зберігаються документи, зібрані відомим істориком кінця XVIII — початку XIX ст. А. Надашевичем (понад 200 фоліантів, т. з. "Тека Надашевича")¹⁷.

У Династичному, палацовому і державному архіві Австрії (м. Відень) зберігаються матеріали з історії Галичини, розгортання національно-визвольного руху в Західній Україні. У Національному архіві Угорщини (м. Будапешт) є матеріали про економічне та суспільно-політичне життя Закарпатської України. В Центральному державному архіві Румунії (м. Бухарест) — про становище в Бессарабії і Буковині в 1918 — 1940 рр.

У зарубіжних архівах відклалися фонди української еміграції та діаспори. Іноді представники діаспори створювали власні архівосховища. Так, Український музей у Празі, створений у 1925 р. (спочатку він мав назву “Музей визвольної боротьби України”), містить документи інституцій Української Народної Республіки, особисті фонди видатних українських діячів (Д. Дорошенка, Б. Мартоса, Л. Чикаленка та ін.)¹⁸. Частина цих матеріалів передана нині до ЦДАГО України.

Своєрідною ниткою Аріадни для історика в лабіринтах архівних сховищ є *науково-довідковий апарат архівів* (НДА) — комплекс архівних довідників, які забезпечують облік і класифікацію документальних матеріалів, розкривають їх склад, зміст і місцезнаходження в межах окремих фондів, архівів й усього Національного архівного фонду України. Основними видами НДА, що застосовуються в Україні, є *путівники, описи, архівні довідники, каталоги*. Історик у своїй роботі не може ігнорувати жодного виду НДА, адже лише всі разом вони дають ключ до повноти джерельної інформації.

Першим видом НДА, до якого історик звертається ще до приходу в архів, є *путівник по архіву*. Кожен архів періодично оновлює їх і видає масовим тиражем, що дає змогу ознайомитися з ними в будь-якій науковій бібліотеці. Такий путівник містить характеристики або короткі довідки про архівні фонди, а також про колекції, комплекси документів у систематизованому порядку. Путівники складаються по окремому архіву, групі архівів або архівах усієї країни¹⁹. Є тематичні путівники з історії України по зарубіжних архівах. Президент Українського історичного товариства Л. Винар підготував довідник про 32 українські архіви, бібліотеки, музеї у США. У 1995 р. він був виданий Кентським університетом англійською

мовою під назвою “Збереження культурної спадщини: Українські архіви, бібліотеки та музеї в США”²⁰. Аналогічні путівники є по українознавчих установах Канади, з архівної україніки у Великобританії²¹. Путівники видаються, як правило, однією книжкою, але деякі великі архіви мають багатотомні довідники. Так, довідник до Російського архіву давніх актів виданий у чотирьох томах.

Великий інтерес для істориків становлять зведені путівники по кількох архівах. У 1962 — 1980 рр. ряд наукових установ Радянського Союзу здійснив унікальне видання — багатотомний довідник до особових фондів архівів та бібліотек, який дає відомості про 18 480 особових фондів 325 архівосховищ колишнього СРСР. Наявність численних допоміжних покажчиків (фондоутворювачів, географічного, періодичних видань, установ, організацій і підприємств) значно полегшує пошук необхідних джерел²². На жаль, він не позбавлений і певних вад, зокрема, у ньому не враховані фонди, які були на той час на спецзберіганні і до яких дослідники не мали доступу.

Високо оцінюючи інформаційні можливості путівників, слід водночас зазначити, що провідна роль у системі науково-довідкового апарату архівів належить передусім *описам* фондів. Це пояснюється тим, що, по-перше, вони є водночас і формою обліку, тому охоплюють усі матеріали фондів архіву. По-друге, описи дають уявлення про фондоутворювача. По-третє, вони закріплюють класифікацію справ у фонді, що дає змогу прискорити пошук потрібних одиниць зберігання. Описи фондів можуть бути рукописними, надрукованими на машинці, принтері, видані друкарським способом або в електронному варіанті. Описи, що мають підвищений попит у читачів, видаються масовим тиражем. Кілька таких описів видані, наприклад, за матеріалами Центрального державного історичного архіву України в м. Києві²³.

Звичайно, інформаційні можливості описів не можуть бути всеохоплюючими, оскільки вони дають відомості про справи у вигляді короткої її назви, не розкриваючи здебільшого змісту документів, які в них зберігаються. Це стосується насамперед таких справ, як протоколи, стенограми засідань тощо. Складність використання описів по-

дягає ще й у тому, що вони дають назви справ так, як вони відклалися в архіві, а це не дає змоги історикові швидко й ефективно вести тематичний пошук. Тому доцільно поряд з описами звертатися до каталогів.

В архівах ведеться кілька видів *каталогів*: основні з них — іменний і тематичний. Вони значно полегшують пошук. Тематична картка каталогу може містити відомості про одну або групу справ, а іноді навіть про окремих документ, який, на думку упорядників каталогу, має велике значення. Упорядники застосовують систему відсильних карток, які привертають увагу дослідника до інших рубрик, карток, що мають відношення до теми. На відміну від описів, каталог виконує лише інформаційно-пошукові функції, тому частина матеріалів архіву може бути в ньому не відображена. До того ж якість тематичної розробки архівів у каталогах не завжди може задовольнити дослідника. Тому працю з каталогом можна розглядати лише як первинний імпульс до пошуку матеріалів з обраної теми.

Щоб дізнатися про наявність архівних документів з певної теми, доцільно ширше використовувати *огляди*, підготовлені фахівцями, які добре знають архівні джерела з відповідної проблеми. Наприклад, досліджуючи історію Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, можна звернутися до ґрунтовних оглядів джерел, зроблених М. Ковальським та Ю. Мициком²⁴.

Більшість діючих в Україні систем науково-довідкового апарату архівів незручні в користуванні, оскільки розраховані на візуальний метод пошуку інформації, тому вони поступово доповнюються сучасними інформаційними системами НДА, заснованими на використанні комп'ютерів. У 1991 р. в Україні почалося створення Національної зведеної архівної комп'ютерної системи, яка має інтегрувати інформаційний потенціал усіх архівних установ. Зведена база даних охоплюватиме всі українські інституції, що мають архівні або рукописні фонди. До системи будуть включені матеріали не лише Національного архівного фонду України, а й ті архівні документи, що зберігаються в інших країнах, але мають відношення до історії і культури України. Система розробляється на єдиних науково-методичних, технологічних

та організаційних засадах, що значно полегшить користування нею. Зроблено вже перші кроки у цьому напрямі. Науково-інформаційний відділ Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського приступив до створення зведеного каталогу "Середньовічна українська в архівах України". Працівниками відділу завершено створення фондового каталогу "Джерела з історії ОУН-УПА". У Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України створена комп'ютерна база даних на фондоутворювачів, у держархівах Київської та Харківської областей — база даних на репатріантів, колишніх оstarбайтерів (осіб вивезених до Німеччини в роки Другої світової війни). У Центральному державному архіві громадських об'єднань України функціонує електронна картотека справ колишніх репресованих, а також партизанів часів Другої світової війни.

Отже, першим етапом джерелознавчої роботи дослідника є пошук і виявлення джерел. Джерелознавча методика виробила систему засобів і прийомів, яка дає змогу оперативно зорієнтуватися в інформаційному просторі, виявити місце зберігання джерел і перейти до їх безпосереднього дослідження.

5.4. Дослідження джерел. Джерелознавча критика

Рівень вірогідності історичних джерел, які використовує історик, їх цінність неоднакові. Оскільки джерела відображають дійсність шляхом їх опосередкування через

свідомість автора, всі вони вимагають критичного підходу. Щоправда, за радянських часів побутувала думка, нібито деякі джерела не потребують критичного аналізу. До них відносили, зокрема, постанови з'їздів та інших керівних органів КПРС, праці класиків марксизму-ленінізму тощо. Від такого ненаукового підходу сучасна історична наука рішуче відмовилася, оскільки всі історичні джерела без будь-якого винятку мають бути включені в орбіту наукової джерелознавчої критики.

На шляху наукового пізнання джерел нерідко виникають певні перепони і труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Найчастіше доводиться мати справу з такими об'єктивними труднощами, як неповно-